

<https://doi.org/10.26881/rgtn.2023.08>

MAGDALENA BARGANOWSKA-OLBRYŚ

Urząd Miasta Pruszcz Gdański

<https://orcid.org/0009-0000-4695-8052>

BARTOSZ GONDEK

Akademia Wychowania Fizycznego i Sportu w Gdańsku

<https://orcid.org/0000000292981664>

MAREK KOZŁOW

Urząd Miasta Pruszcz Gdański

ARCHITEKTURA NIECHCIANA W POWIECIE GDAŃSKIM I PRUSZCZU GDAŃSKIM W LATACH 1920–1956

W krajobrazie kulturowym funkcjonującym na styku przedmieść Gdańska, Żuław i Gdańskich Wyżyn próżno szukać gmachów ze swastyką i monumentalnych założeń na kształt warszawskiego Pałacu Kultury i Nauki. Okazuje się jednak, że Pruszcz Gdański i okoliczne miejscowości są obszarem skupiającym wyjątkowo dużo modelowych przykładów architektury III Rzeszy i socrealizmu. Małomiasteczkowy, sielsko-wiejski w charakterze, rejon Pruszcz i powiatu gdańskiego stał się w pierwszej połowie XX w. obszarem, na którym powstały wzorcowe realizacje architektoniczne obu totalitaryzmów.

Refleksje nad procesem przemian na terenie wspomnianego obszaru skłoniły autorów do przeprowadzania analizy obiektów architektonicznych, a następnie wyciągnięcia wniosków na temat istotnego wpływu systemów totalitarnych na architektoniczne dziedzictwo kulturowe. Liczebność wzorcowych obiektów w Pruszczu Gdańskim i w powiecie gdańskim, zbudowanych z uwzględnieniem cech architektonicznych zalecanych do powielania na obszarze całej III Rzeszy, jest zdecydowanie większa niż na terenie Gdańska i okolic. Miasto Pruszcz Gdański jest także ciekawym przykładem szybkiego przekształcania przestrzeni na potrzeby kolejnej totalitarnej władzy – komunizmu. Obserwujemy zatem pewien szczególnie fenomen architektury, określanej mianem niechcianej, która obecnie jest atrakcyjna badawczo ze względu na możliwość przełamywania wieloletniego tabu.

Ponadto mimo podejmowania tematu architektury niechcianej, choćby w kontekście opracowań dotyczących Wolnego Miasta Gdańska (dalej: WMG) czy pierwszych lat PRL na Pomorzu, nikt nie wyodrębnił kameralnych obiektów powstałych na terenach podmiejsko-wiejskich jako niezwykle ciekawego materiału badawczego, traktując je we fragmentach jako uzupełnienie większych i bardziej spektakularnych realizacji. W ten sposób dopisujemy więc kolejny rozdział na temat architektury w służbie idei totalitarnych. Tym razem w jej najbardziej kameralnej odsłonie.

Zmierzch epoki architektury służącej odrodzonemu Cesarstwu Niemieckiemu za panowania Wilhelma II charakteryzował się monumentalnymi budowlami w stylu historyzującym. Działalność architektoniczna silnie sprzężona była wtedy z autorytetem państwa. Wiele budowli użyteczności publicznej, a wśród nich m.in. założenia rekreacyjne (np. pawilony plażowe) oraz przedsięwzięcia na dużą skalę (np. gmachy ministerialne), było projektowanych pod osobistym nadzorem cesarza, stąd styl ten nazwano wilhelmińskim. Po I wojnie światowej dotychczasowe trendy w budownictwie ustępowały miejsca nowym kierunkom – odchodzono od obcych wpływów kulturowych na rzecz poszukiwania wspólnych korzeni niedawno zjednoczonej Rzeszy Niemieckiej. Do głosu dochodził także regionalizm, polegający na dialogu z tradycją architektury danego obszaru.

Początki niemieckich stowarzyszeń, zakładanych na fali ogólnoeuropejskiego trendu, sięgały XVIII w. Najstarszym obywatelskim stowarzyszeniem, którego celem było ulepszenie funkcjonowania i podniesienie atrakcyjności określonego samorządu, było założone w 1765 r. Hamburgskie Towarzystwo Wspierania Sztuki i Rzemiosła Użytkowego (Hamburgische Gesellschaft zur Beförderung der Künste und nützlichen Gewerbe)¹. Do kręgu przodujących utworzonych w XVIII w. stowarzyszeń o charakterze oświeceniowym należało także Towarzystwo Przyrodnicze w Gdańsku (Naturforschende Gesellschaft) założone w 1743 r. przez Daniela Gralatha (istniało do 1936 r.). Obok prowadzenia działalności statutowej w myśl założeń empiryzmu sformułowanych przez brytyjskiego filozofa Francisca Bacona, stowarzyszenia podejmowały także wiele działań kulturoznawczych i krajoznawczych o bardzo szerokim charakterze². Od początku XIX w. wśród mieszkańców państw niemieckich szczególną popularnością cieszyła się kultura, sztuka i ochrona zabytków. Regiony pozbawione bogatej oferty kulturalnej uznawane były za mało interesujące. Trend ten zyskał uznanie także nad Motławą. W 1835 r. malarz i grafik Johann Carl Schultz założył Gdańskie Towarzystwo Przyjaciół Sztuki (Kunstverein zu Danzig), które organizowało wystawy i wspierało lokalnych twórców. W 1856 r. powołano Stowarzyszenie na rzecz Zachowania Starożytnych Budowli i Zabytków Sztuki Gdańska (Verein zur Erhaltung der altertümlichen Bauwerke und Kunstdenkmäler Danzigs)³. Zatem od pierwszej połowy XIX w.

¹ www.patriotische-gesellschaft.de/de/ueber-uns/unsere-geschichte [dostęp: 1.02.2024].

² M. Czerniakowska, *Jan Uphagen (1731–1802) – bibliofil i miłośnik nauk przyrodniczych*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” 2002, nr 47/2, s. 111.

³ M. Staręga, *Przekształcenia gdańskich obiektów zabytkowych w pierwszej połowie XIX w. w kontekście rodzącej się myśli konserwatorskiej*, „Porta Aurea” 2018, nr 17, s. 64.

także w Gdańsku powstawały stowarzyszenia, których celem była troska o wygląd przestrzeni wspólnych oraz wygodę mieszkańców. Członkowie tego typu towarzystw starali się wpłynąć na wyeliminowanie szkód powstałych w wyniku licznych obłążeń miasta w pierwszych dekadach XIX w. Dotychczasowa infrastruktura miejska okazała się być niedostosowana do dynamicznie rozwijających się ośrodków miejskich. Ponadto na znaczeniu zyskało kryterium estetyczne, co znacząco wpłynęło na poszerzenie wiedzy na temat zasad rozbudowy miast, zadrzewienia i aranżacji parków publicznych⁴.

W 1904 r. w Dreźnie powstał Niemiecki Związek Dbałości Regionalnej (Deutscher Bund Heimatschutz), skupiający wielu wiodących niemieckich architektów epoki. W jego programie znalazło się przywrócenie dawnych form architektonicznych i krajobrazowych, które stanowiły wzorzec nowo powstającej zabudowy. Zakres działalności Związku był szeroki, obejmował bowiem nie tylko pojedyncze budowle użyteczności publicznej, ale także budownictwo osiedli, kościołów, architekturę przemysłową, a nawet zagospodarowanie ogrodów⁵. Proces zmian i modernizacji zachodził także w Pruszczu Gdańskim. Przykładem działań lokalnych samorządów oraz mieszkańców miasta i okolicznych wsi było wprowadzenie nazw ulic, uruchomienie elektrycznego oświetlenia, wybudowanie nowego mostu (więcej na ten temat można znaleźć w kronice Hoffmana)⁶. Działalność Związku kształtowała architekturę Niemiec oraz pozostały obszar niemieckojęzyczny. Wpływ ten najbardziej widoczny był w budownictwie osiedli. Na terenie Rzeszy projektowano zbliżone w formie, proste domy jednorodzinne lub popularne parterowe „bliźniaki” na rzucie prostokąta, wyposażone w drewniane okiennice, dwuspadowe dachy z lukarnami i szczyty zdobione fachwerkami. Powszechna była też zabudowa domów szeregowych. Te niemal jednolite obiekty różniły się nieznacznie jedynie w obrębie lokalnego stylu, jednak ich formy służyć miały budowaniu tożsamości regionalnej i wzmocnieniu pojęcia „swojskiej architektury” – Heimatschutzarchitektur⁷.

Tradycja – Ideologia – Indoktrynacja

Założenia architektów stylu Heimatschutz, bazujące na czystości rasy, formy opartej na tożsamości i tradycji regionalnej, okazały się być zgodne z późniejszymi hasłami ideologicznymi nacjonalistów. Richard Walther Darré, minister III Rzeszy do spraw

⁴ Więcej na ten temat: K. Rozmarynowska, *Z działalności dziewiętnastowiecznych gdańskich towarzystw upiększania miasta*, „Wiadomości Konserwatorskie” 2004, nr 16.

⁵ „Die Denkmalpflege” 1904, Bd. 6, H. 5, s. 44, <https://www.digizeitschriften.de/> [dostęp: 1.07.2023].

⁶ Więcej na ten temat: W. Hoffmann, *Kronika wsi Pruszcz w powiecie Gdańskie Wyżyny*, tłum. M. Kozłów, Pruszcz Gdański 2012, s. 120–129.

⁷ Heimatschutzarchitektur – styl i trend w architekturze krajów niemieckojęzycznych, opierający się na koncepcjach i teoriach powstałego w 1904 r. Deutscher Bund Heimatschutz. Więcej: <https://www.grin.com/document/96815> [dostęp: 29.06.2023].

Żywności i Rolnictwa (Reichsminister für Landwirtschaft), jako główny przedstawiciel filozofii budowy nowej rasy i nowej elity na podstawie przywiązania do ziemi „Blut und Boden” znalazł gotową koncepcję architektury Pomorza, a w szczególności jego wiejskiego obszaru⁸. Powstanie WMG jako autonomicznej jednostki administracyjnej nie oznaczało zerwania z niemieckim dziedzictwem kulturowym, a tym bardziej z lokalnie panującymi trendami w architekturze i sztuce. Dzisiejszy powiat gdański był w okresie WMG i po inkorporacji do III Rzeszy, a szczególnie w latach 1933–1945, jedynym możliwym do zagospodarowania obszarem unikalnego eksperymentu ideowo-budowlanego. Powyższej tezy dowodzą obiekty omawiane w artykule. Wpisują się one w ogólnoniemiecki fenomen stopniowego zawłaszczania bliskich ludowi cech architektury, opartej na tożsamości regionalnej przez ideologię, budującą przekaz na wspomnianych wcześniej podobnych filarach, tzn. czystości kulturowej oraz czystości formy i rasy⁹.

Długo oczekiwany przez katolickich mieszkańców Pruszcza kościół (obecnie pw. Matki Boskiej Nieustającej Pomocy przy ulicy Chopina 3) okazał się być zwiastunem zmian w architektonicznym pejzażu miejscowości i regionu (il. 1). Kamień węgielny pod świątynię położono w 1923 r., prace ukończono pięć lat później¹⁰. Obiekt stanowi ciekawy przykład połączenia elementów dawnych i nowoczesnych – norweskich (nordyckich) elementów architektury wilhelmińskiej i nowych form modernistycznych. Jednonawowy budynek został pokryty dwuspadowym dachem, posadowiony na planie prostokąta i wzbogacony przyporami. Na frontowej trójkątnej elewacji umieszczono zamknięty łukiem podcień z wejściem, powyżej owalne okno ze współczesnym witrażem, prezentującym wizerunek Matki Boskiej Nieustającej Pomocy. Wysoki szczyt został zwieńczony małą wieżą (sygnaturką) z blaszanym dachem i iglicą z połączoną kulą i krucyfiksem. Na uwagę zasługują znajdujące się w oknach prezbiterium zabytkowe witraże autorstwa Theo Landmanna, wybitnego modernistycznego witrażysty, urodzonego w Gdańsku¹¹.

Pruszcz Gdański a koncepcja satelickiego Gdańska jako miasta-ogrodu

Pruszcz, który na przełomie XIX i XX w. przechodził wielką zmianę charakteru z wiejskiego na podmiejski, spełniał założenia realizacji nowej koncepcji miast-ogrodów¹². W przypadku Pruszcza nie chodziło o budowę całych podmiejskich dzielnic, lecz o utrzymanie charakteru łączenia niskiej zabudowy zintegrowanej z otaczającym

⁸ R.W. Darré, *Neuadel aus Blut und Boden*, München 1930.

⁹ *Ibidem*.

¹⁰ B. Gonddek, *Anielskie chóry gdańszczanina*, „Więści Pruszcza” 2015, nr 34, s. 7–8.

¹¹ Więcej o historii witraży: *ibidem*.

¹² Więcej o koncepcji miasta-ogrodu autorstwa Ebeneзера Howarda oraz komentarz i interpretację związków idei Howarda z teraźniejszością można znaleźć w: A. Czyżewski, *Trzewia lewiatana. Miasta-ogrody i narodziny przedmieścia kulturalnego*, Warszawa 2009.

terenem zielonym. Warto zwrócić uwagę na świadomy wybór rozwiązań architektonicznych (tj. parterowe domy na betonowych fundamentach, deskowane szczyty, drewniane okiennice i dwuspadowe dachy z wolim okiem), które estetycznie wpasowały się w nizinny charakter Żuław i uwzględniały dawne wzorce lokalnej architektury.

Il. 1. Kościół pw. Matki Boskiej Nieustającej Pomocy w Pruszczu Gdańskim, rys. Hanna Skoworotko

Z zasobu Archiwum Referatu Ekspozycji i Dziedzictwa Kulturowego Urzędu Miasta Pruszcz Gdański.

Ten rodzaj zagospodarowania przestrzeni widoczny jest w budynkach przy dzisiejszej ulicy Armii Krajowej oraz Baltikum Siedlung¹³ przy ulicy Nowowiejskiego. Nawiązaniem do wdrażanej koncepcji było także wytyczanie parcel po żuławskiej stronie Pruszcza, czyli wzdłuż dzisiejszych ulic Kopernika i Słowackiego, a także Drzymały i Zwycięstwa. Tam wyznaczono większe posesje, gwarantujące mieszkańcom samozaopatrzenie żywnościowe, m.in. w produkty nabiałowe, warzywa i owoce. Parcele Prausterfelder Siedlung przy ulicach Prusa i Kościuszki były mniejsze, ale również zapewniały właścicielom samowystarczalność w kwestii żywienia. Realizacja

¹³ Baltikum Siedlung oraz Prausterfelder Siedlung były projektami programu Narodowosocjalistycznej Opieki Społecznej (Nationalsozialistische Volkswohlfahrt). Mieszkańcy we wspomnieniach stosują nazwy zamiennie Baltikum Siedlung, Prausterfelder Siedlung i ogólniejsze NSV Siedlung. Zob. G. Lang, *Mein schönster Spaziergang durch Praust*, <http://praust.katins.com/page1/page35/index.html> [dostęp: 29.06.2023].

koncepcji miasta-ogrodu w Pruszczu mogła wskazywać na długofalową koncepcję przekształcania nieurbanizowanych dotąd terenów w nowoczesne podmiejskie założenie budowlane, którego elementy realizowano na Olszynie¹⁴. Dojście do władzy NSDAP nie oznaczało zmian w charakterze zabudowy mieszkalnej, lecz kontynuację i stałe powiększanie dotychczasowego obszaru zabudowań. Zachowano przewodnią ideę Richarda Waltera Darré, według której to ludność wsi miała stać się „nową szlachtą” i „źródłem życia”¹⁵. Poprawiał się nie tylko stan materialny pruszczan, ale także ich warunki lokalowe. Dojście hitlerowców do władzy nie pociągnęło za sobą żadnych znaczących inwestycji budowlanych służących bezpośrednio funkcjom administracyjnym. Miejscowość, licząca wówczas cztery tysiące mieszkańców, posiadała wystarczającą infrastrukturę do sprawowania władzy.

Architektura indoktrynacji

Po objęciu władzy naziści wyznaczyli sobie za priorytet kształtowanie nowego społeczeństwa. Szczególną troską objęto młode pokolenie. Sieć schronisk młodzieżowych zaczęto tworzyć już od początków WMG. Hitlerowcy nie budowali swojej ideologii od zera, lecz na szeroką skalę przejmowali pasujące do ich filozofii trendy. Budynkom nadawali charakter wychowawczy, to znaczy czynili je narzędziem indoktrynacji młodzieży. Już pod kuratelą NSDAP wybudowano schroniska w Pręgowie, Kolbudach, Nowym Dworze Gdańskim, ale także w Pruszczu Gdańskim. Schroniskami Młodzieżowymi zarządzał Związek Schronisk Młodzieżowych Rzeszy (Reichsjugendherbergsverband), co oznaczało w praktyce oddanie ich do dyspozycji Hitlerjugend i Bund Deutscher Mädel. Budowie nowych schronisk nadano także odpowiednią wagę propagandową. Na łamach dziennika „Danziger Vorposten” 4 maja 1938 r. ukazał się nawet artykuł pod wymownym tytułem *„Budujcie Schroniska Młodzieżowe! (Baut Jugendherbergen!)”*¹⁶.

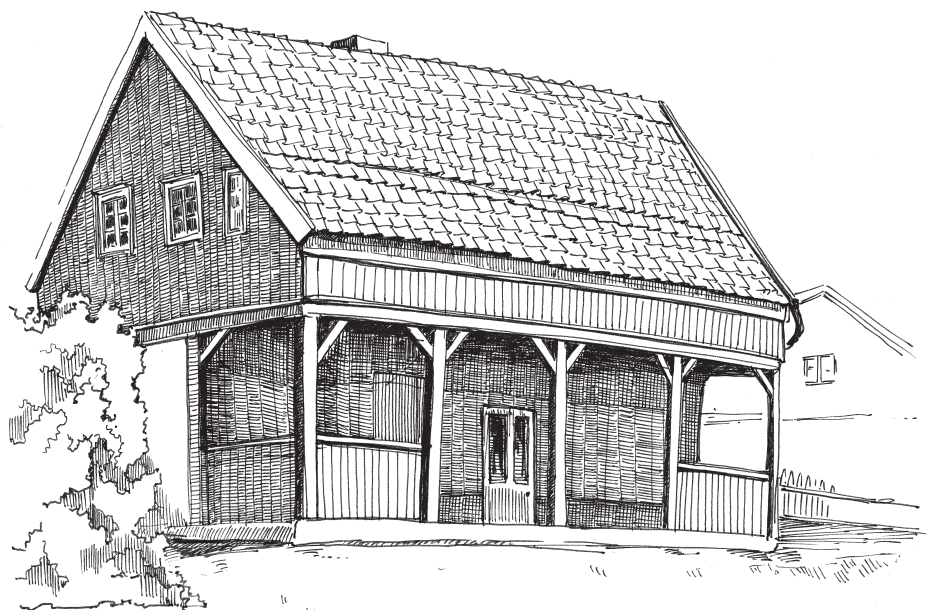
Schroniska młodzieżowe stanowiły istotną grupę inwestycji budowlanych lokalnych władz. Podobne projekty w sąsiedztwie powstały na terenie Nowego Dworu Gdańskiego, Przywidza czy Pręgowy. W powiecie Gdańskie Wyżyny zwłaszcza Pręgowo zasługuje na wzmiankę w kontekście rodzimych form i poszanowania tradycji swojskiej architektury. W 1936 r. oddano tu do użytku schronisko zaprojektowane przez Helmuta Fritzlera¹⁷. Niewielkich rozmiarów budowla na rzucie prostokąta posadowiona była na kamiennym

¹⁴ J. Załęska-Kaczko, *Nawiązania do tradycji budownictwa wiejskiego w architekturze Wolnego Miasta Gdańska w dobie narodowego socjalizmu*, „Porta Aurea” 2021, nr 20, s. 177. Do dzisiaj dobrze rozpoznawalny jest układ pierwotnej zabudowy ulic: Prusa, Kopernika, Słowackiego i Drzymały. Budynki powstałe w omawianej epoce nie poddały się zakusom daleko idącej ingerencji w ich architektoniczną bryłę, a także ceglana elewację.

¹⁵ R.W. Darré, *Neuadel...*

¹⁶ J. Załęska-Kaczko, *Nawiązania...*, s. 186. Więcej na temat schroniska młodzieżowego w Pręgowie zob. <http://forum.danzig.de/archive/index.php/t-15693.html> [dostęp: 31.01.2024].

¹⁷ *Ibidem*.

Il. 2. Schronisko Młodzieżowe w Pręgowie, rys. Hanna Skoworotko

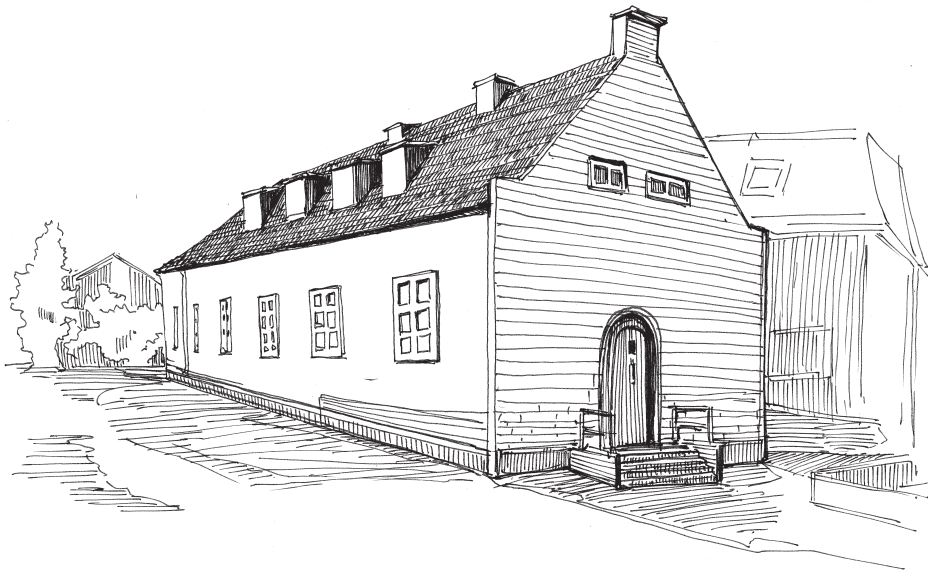
Z zasobu Archiwum Referatu Ekspozycji i Dziedzictwa Kulturowego Urzędu Miasta Pruszcza Gdański.

cokole i kryta dwuspadowym dachem z belkowanymi szczytami. Nietypowo dla tego rodzaju przedsięwzięcia, choć nawiązując do tradycji regionalnego budownictwa wiejskiego, zastosowano dekoracyjny podcień na szerszej ścianie. Malowidła ścienne ukazywały wizerunki członków organizacji młodzieżowych NSDAP (Hitlerjugend, Deutsches Jugendvolk i Bund Deutscher Mädel). Na terenie WMG największym osiągnięciem architektury służącej ideologii niemieckiego narodowego socjalizmu był budynek autorstwa Hansa Riecherta – schronisko im. Paula Benekego na Biskupiej Górcie. Choć obszar WMG nie jest włączony w zakres powyższej analizy, to warto wspomnieć o nawiązaniach do dziedzictwa germańskiego, architektury wiejskiej i tradycji lokalnych (wykorzystanie podcienia, fachwerkowe wykusze, belkowane stropy we wnętrzach), które silnie oddziaływały na budownictwo w Pruszczu Gdańskim i okolicach.

W latach trzydziestych XX w. powstało schronisko młodzieżowe w Pruszczu Gdańskim¹⁸ (il. 3). Parterowy budynek usytuowany przy ulicy Wojska Polskiego 32 został zbudowany na planie wydłużonego prostokąta z wejściem u szczytu, wzbogacony poddaszem z możliwością noclegu, pokryty dwuspadowym dachem z lukarnami. Nietypowym rozwiązaniem okazał się główny budulec założenia, czyli licowa cegła, stanowiąca

¹⁸ Referat Planowania i Rozwoju Urzędu Miasta Pruszcza Gdański. Karta adresowa zabytku nieruchomego miasta Pruszcza Gdański, oprac. T. Błyskosz.

bezpośrednie nawiązanie do sztuki gdańskiego budownictwa. Pruszczańskie schronisko nie jest modelowym przykładem lokalnej architektury, ale można zaobserwować wyraźny dialog estetyczny z innymi obiektami usytuowanymi w Gdańsku i okolicach. Wzorce architektoniczne nie miały charakteru nakazowego, zatem budynek schroniska przy ulicy Wojska Polskiego pozostawał w stylistycznej korespondencji z charakterystycznymi na tej ulicy masywnymi bryłami budynków – m.in. kościoła i biblioteki.

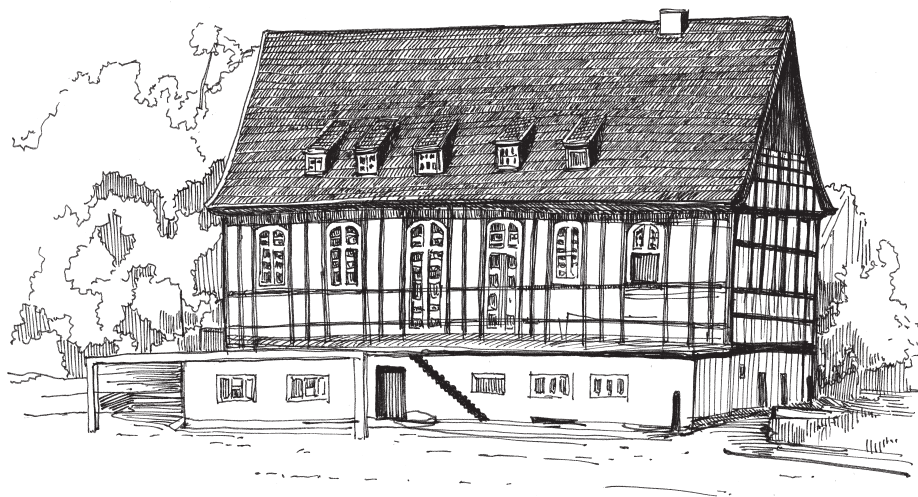

Il. 3. Schronisko Młodzieżowe w Pruszczu Gdańskim, rys. Hanna Skoworotko

Z zasobu Archiwum Referatu Ekspozycji i Dziedzictwa Kulturowego Urzędu Miasta Pruszcz Gdański.

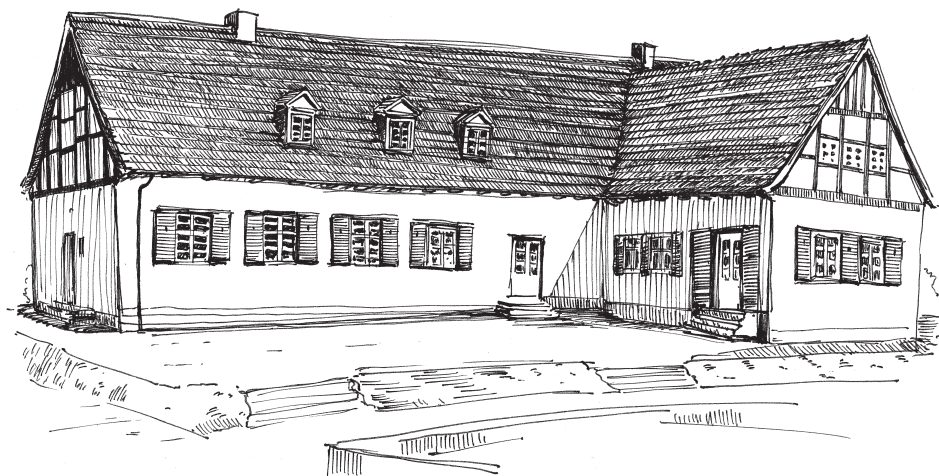
Równolegle na terenie WMG oraz Pruszczu Gdańskiego otwierano sieć Domów Wspólnotowych (Kammeradschaftshaus) (il. 4). Obiekt pruszczański przeznaczony był wprawdzie dla pracowników pobliskiej cukrowni, jednak pomieszczenia służyły spotkaniom Hitlerjugend oraz Bund Deutscher Mädel. Budynek w Pruszczu oddano do użytku dopiero w 1940 r., czyli już w trakcie działań wojennych, kiedy WMG stało się formalnie częścią III Rzeszy. Jednokondygnacyjny, podpiwniczony budynek na rzucie prostokąta, z charakterystycznym dwuspadowym dachem z lukarnami został ukształtowany w duchu narodowego socjalizmu. Posadowiono go na wysokim cokole z tarasem, który prowadził do wnętrza przez trzy zdobne portafenetry. Szczyty obiektu zwieńczono rodzimymi formami, czyli fachwerkami i belkowaniem, okna wzbogacono szprosami. We wnętrzu budynku uwzględniono obszerne pomieszczenie dla grup partyjnych, kuchnię, kręgielnię i przebieralnię, służące osobom korzystającym z pobliskiego placu sportowego (bieżnia, basen, kort tenisowy). Obecnie w budynku mieści się siedziba Centrum Kultury i Sportu.

Na przełomie 1937 i 1938 r. zrealizowano w Pruszczu projekt wzorcowego przedszkola Narodowosocjalistycznej Opieki Społecznej (Nationalsozialistische Volkswohlfahrt, dalej: NSV), którego otwarciu nadano szczególny wymiar propagandowy (il. 5). Pruszczańskie przedszkole jako dumny przykład sukcesu polityki wychowawczej i społecznej NSDAP pokazano nawet w ogólnoniemieckiej kronice filmowej „Die Wochenschau”

Il. 4. Dom Wspólnotowy w Pruszczu Gdańskim, rys. Hanna Skoworotko

Z zasobu Archiwum Referatu Ekspozycji i Dziedzictwa Kulturowego Urzędu Miasta Pruszcz Gdański.

Il. 5. Przedszkole NSV w Pruszczu Gdańskim, rys. Hanna Skoworotko

Z zasobu Archiwum Referatu Ekspozycji i Dziedzictwa Kulturowego Urzędu Miasta Pruszcz Gdański.

z 1940 r.¹⁹ NSV objęła po 1933 r. prowadzenie przedszkoli na terenie WMG i okolic. Przedszkole, mieszczące się przy obecnej ulicy Kochanowskiego 8, zaprojektował architekt Otto Marg²⁰. Autor koncepcji zastosował liczne rozwiązania nawiązujące do lokalnych tradycji: dwuspadowy dach pokrył jednokondygnacyjny, podpiwniczony budynek na rzucie odwróconej litery „L”. Wykorzystanie fachwerkowych szczytów i drewnianych oraz dekoracyjnych okiennic podkreślało wiejski charakter inwestycji. Po obu stronach dłuższego skrzydła w połąci dachu znalazły się lukarny kryte niezależnymi, dwuspadowymi daszkami. Obiekt uznany został za wzorcowy przykład inwestycji dedykowanej najmłodszemu pokoleniu. Także w wyposażeniu zastosowano pionierskie rozwiązania, np. sanitariaty dostosowane do wzrostu dzieci. Wizualnie obiekt był dopracowany pod każdym względem: idealny w proporcjach, szlachetnie wzbogacony w dekoracyjne elementy, jak knagi oraz kute kraty okienne. W budynku przedszkola mieściła się także stacja pielęgniarska, ulokowana w krótszym skrzydle obiektu. Wnętrze zostało podzielone na przestrzeń dedykowaną dzieciom: dwie sale zabaw, kuchnię i łazienkę, oraz poczekalnię i pokój lekarski. Poddasze przeznaczono na mieszkania dla przedszkolank i pielęgniarek. Oprócz posiadania wszelkich funkcji i wartości estetycznych przedszkole przede wszystkim miało służyć narodowosocjalistycznemu społeczeństwu. Otto Marg nie poprzestał na pruszczańskiej realizacji. Rok później (1939 r.) oddano do użytku kolejne przedszkole NSV w Trąbkach Wielkich. Także w tej inwestycji można odnaleźć liczne nawiązania do lokalnego stylu, będącego pod silnym wpływem architektury o charakterze wiejskim. Prosta bryła budynku mieściła się na rzucie prostokąta, niezmiennie kryta dwuspadowym dachem z lukarnami i fachwerkowymi szczytami. Tu autor także zastosował dekoracyjne, drewniane okiennice i ozdobne knagi, a we wnętrzu przestrzeń podzielił na pomieszczenia dedykowane najmłodszym na parterze oraz część mieszkalną na poddaszu.

Budynki powstałe w duchu narodowego socjalizmu miały służyć nie tylko obecnym, ale i przyszłym pokoleniom. W powiecie Gdańskie Wyżyny na uwagę zasługuje obiekt mieszczący się koło Piekła Górnego, niedaleko Trzepowa – dawna szkoła szybowcowa Narodowosocjalistycznego Korpusu Lotniczego (Nationalsozialistisches Fliegekorps, dalej NSFK) projektu Viktora Zirkwitza i Paula Straucha²¹ (il. 6). Siedziba NSFK powstała w latach 1938–1939 i była wzorcowym świadectwem niemieckiej architektury: rozległy, dwuczłonowy budynek, kryty dwuspadowym dachem z fachwerkowym szczytem i podcieniem wspartym na filarach. Fakt, że projekt wyszedł spod ręki Viktora Zirkwitza, jest o tyle istotny, iż autor czerpał wiedzę od samego prof. Ottona Kloeppela, specjalisty w dziedzinie struktur i typów domów podcieniowych. Sam Zirkwitz również

¹⁹ https://www.net-film.ru/en/film-62762/?fbclid=IwAR0FNHrIm-MhgJXKIaSJv5UOMB-E_fuXh0hOssTX48Ocuka_tSjDY1EtEqg [dostęp: 3.07.2023].

²⁰ G. Troost, *Das Bauen im Neuen Reich*, Bd. 2, Bayreuth 1943. W wydanych w ostatnich latach pracach badacze przypisują autorstwo projektu przedszkola w Pruszczu Gdańskim Brunonowi Margowi, tymczasem Gerdy Troost jako projektanta przedszkola przywołuje Ottona Marga, *ibidem*, s. 144.

²¹ V. Zirkwitz, *Die bauliche Entwicklung der Dorfkirche von der Ordenszeit bis zur Gegenwart im Gebiet des ehemaligen Freistaates Danzig unter besonderer Berücksichtigung der Kirchen der Danziger Höhe und Niederung*, Danzig 1940.

Il. 6. Szkoła szybowcowa w Przywidzu, rys. Hanna Skoworotko

Z zasobu Archiwum Referatu Ekspozycji i Dziedzictwa Kulturowego Urzędu Miasta Pruszcza Gdański.

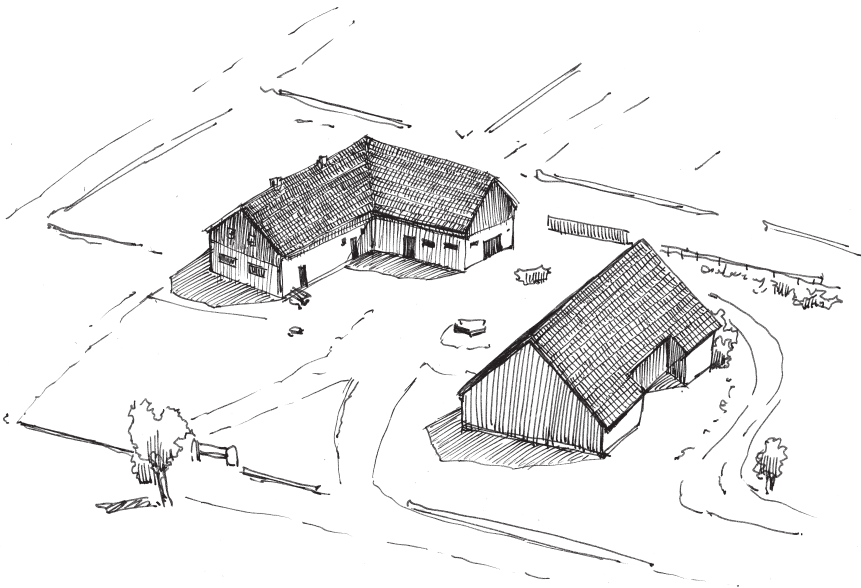
mógł się poszczycić dorobkiem naukowym jako autor pracy doktorskiej na temat podgdańskich kościołów wiejskich. Zastosowane w Trzepowie rozwiązania miały określone przeznaczenie, nie pozostawiając miejsca na przypadkowość. Projekt szkoły szybowcowej uwzględniał przestrzeń dydaktyczną (sala wykładowa), użytkową (kuchnia, jadalnia, pokój lekarski) oraz strefę noclegową.

W 1937 r. powstał, nieistniejący dziś, modelowy kompleks w Kleszczewku, integrujący cztery funkcje: mieszkalną, przejściową, pomieszczenia dla zwierząt gospodarczych²² oraz magazynową (stodoła; il. 7). Podobną rolę spełniały zabudowania w Steblewie, Prędzieszynie i Pręgowie²³. Sztandarowy przykład z Kleszczewka usytuowano na obszarze pozbawionym sąsiadujących zabudowań, widoczny był z pobliskich wsi Różyny, Ulkowy i Zła Wieś. Parterowe bryły tego typu zabudowań mieściły się na planie odwróconej litery „L” (w przypadku Kleszczewka) lub wydłużonego prostokąta z funkcjonalnym poddaszem, były kryte dwuspadowymi dachami, szczyty miały zdobione kontrastowym do elewacji belkowaniem.

W Suchym Dębnie, oddalonym niespełna 13 km na wschód od Pruszcza Gdańskiego, w 1938 r. powstał budynek siedziby NSDAP, obecnie mieszczący Urząd Gminy (il. 8). Podobnie jak w przypadku pruszczańskiego ośrodka, zlokalizowanego przy obecnej ulicy Powstańców Warszawy 12, jest to dwukondygnacyjny obiekt o zwartej bryle,

²² *Ibidem*, s. 76.

²³ *Ibidem*, s. 109–110.

Il. 7. Modelowa zagroda w Kleszczewku, rys. Hanna Skoworotko

Z zasobu Archiwum Referatu Ekspozycji i Dziedzictwa Kulturowego Urzędu Miasta Pruszcza Gdańskiego.

Il. 8. Urząd Gminy Suchy Dąb, rys. Hanna Skoworotko

Z zasobu Archiwum Referatu Ekspozycji i Dziedzictwa Kulturowego Urzędu Miasta Pruszcza Gdańskiego.

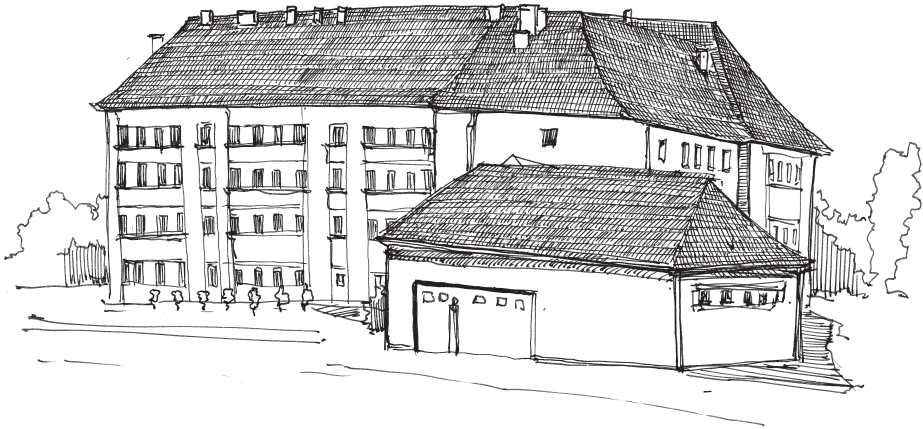
kryty wysokim dachem mansardowym. Do wnętrza obiektu prowadzą trzy szerokie portafenetry, umiejscowione na podwyższeniu. Pierwotnie na trójkątnym zwieńczeniu fasady mieścił się symbol państwowy nazistowskich Niemiec. Mocowania po takim samym symbolu można zobaczyć także na budynku, służącym niegdyś działalności organizacji partyjnych, który wraz z przynależnymi do niego garażami, znajduje się przy ulicy Powstańców Warszawy 12 w Pruszczu Gdańskim.

Nowa architektura władzy. Niechciane dziedzictwo?

Powojenny okres odbudowy kraju to czas narzucania Polsce stalinowskich dogmatów socrealizmu, które swój wyraz znalazły we wszystkich dziedzinach twórczości. Realizację doktryny realizmu socjalistycznego rozpoczęła odbywająca się 21 i 22 czerwca 1949 r. w Warszawie Krajowa Partyjna Narada Architektów²⁴. W jej wyniku uchwalono nowe cele wszelkich działań budowlanych, mając przede wszystkim na uwadze świadomość, jak bardzo oprawa architektoniczna otoczenia wpływa na postrzeganie rzeczywistości. Edmund Goldzamt, czołowy architekt działający w myśl nowej doktryny, na wspomnianej naradzie wskazywał, iż rola projektanta nie ogranicza się jedynie do tworzenia odpowiednich konstrukcji z użyciem pożądanых form, lecz ma realny wpływ na ludność oraz idee społeczne. Politycznie i ekonomicznie nowy porządek czerpał wiele z założeń ZSRR, nadrzędnym celem architektury socjalistycznej były natomiast monumentalne formy klasycyzujące. Jednocześnie potrzeba docierania do mas wymuszała stosowanie prostego języka, odgrywającego rolę ideowo-wychowawczą. Poza wzniosłymi hasłami i przestrogią, jak nie należy budować nowej rzeczywistości, architekci nie mogli liczyć na rzetelnie opracowany katalog pożądanых form i stylów, choć bez wątplenia ich twórczość nie pozostawała neutralna wobec panującej polityki. Na szeroką skalę stosowano monumentalne struktury klasycyzmu, które sprawdziły się w projektach gmachów użyteczności publicznej, wydobywając je tym samym z otoczenia. Potężne, wieloskrzydłowe bryły z rytmizowanymi fasadami i kryte wysokimi dachami spełniały socjalistyczny postulat nadawania obiektom najwyższej rangi. Sztandarowymi symbolami były przeskalowane zespoły miejskie i pojedyncze budynki administracji publicznej. Styl narodowy odwoływał się do znanych, cenionych form z przeszłości, a wszelkie przejawy przedwojennego modernizmu postrzegano jako niepożądane.

W trakcie działań wojennych Pruszcz Gdański nie utracił wiele ze swojej substancji infrastrukturalnej. Po emigracji niemieckich mieszkańców, w świetle zniszczeń w Gdańsku, Pruszcz stał się atrakcyjnym celem dla przesiedleńców, którzy szukali szczęścia na Wybrzeżu. W ten sposób już pod koniec 1949 r. ludność Pruszcza wynosiła około 4500 osób, czyli porównywalną do tej sprzed wojny (w październiku 1938 r. liczbę mieszkańców szacowano na co najmniej 4800 osób). Przy braku inwestycji mieszkaniowych w dość szybkim tempie już na przełomie lat czterdziestych i pięćdziesiątych pogłębił się

²⁴ M. Czapelski, *Architektura polskiego socrealizmu w Zachęcie*, Warszawa 2016, s. 13–14.

Il. 9. Zespół Szkół Ogólnokształcących nr 1 im. Marii Konopnickiej w Pruszczu Gdańskim, rys. Hanna Skoworotko

Z zasobu Archiwum Referatu Ekspozycji i Dziedzictwa Kulturowego Urzędu Miasta Pruszcz Gdański.

problem znalezienia w Pruszczu lokum, co zbiegło się w czasie z nieprzerwanym napływem ludności. Ówczesne władze podjęły decyzję o budowie kilku okazałych obiektów administracyjnych. Warto wspomnieć także o jedynej inwestycji przeznaczonej wyłącznie do celów edukacyjnych – budynku szkoły podstawowej i liceum ogólnokształcącego mieszczącego się przy obecnej ulicy Niemcewicza 1 (il. 9). Inwestycja ta nie budziła kontrowersji, a oddaniu jej do użytku w 1951 r. towarzyszyła atmosfera miejscowego święta. Budynek szkoły reprezentuje klasyczny przykład założeń o podobnej funkcji, pozbawiony jest cech architektury lokalnej. Budowa siedziby władz powiatu gdańskiego, popularnie zwanego później Prezydium, a zaraz potem siedziby miejskiego komitetu partii, tzw. Komitetu, oraz budynku klubu oficerskiego, wywołały dyskusję wśród mieszkańców oczekujących inicjatywy budowlanej, mającej wpłynąć na poprawę warunków mieszkaniowych. Do 1956 r. władze pozostawały niewrażliwe na sytuację mieszkaniową cywilnej części mieszkańców Pruszczu, choć na początku lat pięćdziesiątych rozpoczęto budowę osiedla oficerskiego dla rodzin wojskowych z jednostki na lotnisku, a niedługo potem klubu oficerskiego.

Obecna siedziba Starostwa Powiatowego (dawniej Prezydium Powiatowej Rady Narodowej) w Pruszczu Gdańskim stanowi modelowy przykład architektury administracji publicznej zbudowanej w myśl doktryny socrealizmu (il. 10). Monumentalny, trzykondygnacyjny budynek ze skrzydłami bocznymi autorstwa Wacława Rembiszewskiego i Leopolda Taraszkiewicza, powstały w 1951 r., cechowała regularność i symetria, będące odzwierciedleniem narodowosocjalistycznego, uporządkowanego i przemyślanego państwa oraz społeczeństwa. Harmonijnie skomponowana fasada obfitowała w pilastry, gzymsy, płyciny podokienne i boniowane filary wspierające podcień, a górny element elewacji wieńczyły attyki zaczerpnięte

z wzorców renesansowych. O architektonicznej renomie obiektu świadczył fakt, iż projekt został zaprezentowany na Pierwszym Ogólnopolskim Pokazie Projektów Architektury w warszawskiej Zachęcie. Plany i makieta pruszczańskiego Prezydium znalazły się wśród najbardziej spektakularnych, wyselekcjonowanych założeń urbanistycznych tego czasu: w Warszawie były to m.in. MDM, zabudowa wschodniego zaplecza Nowego Świata, budynek klubowy przy ulicy Foksal, na terenie Trójmiasta i okolic wytypowano m.in. gmach poczty w Gdańsku oraz dom kultury w Nowym

Il. 10. Starostwo Powiatowe w Pruszczu Gdańskim, rys. Hanna Skoworotko

Z zasobu Archiwum Referatu Ekspozycji i Dziedzictwa Kulturowego Urzędu Miasta Pruszcz Gdański.

Porcie. Projekt okazał się być uniwersalnym symbolem stylu socrealistycznego, którego formy zostały wykorzystane m.in. na terenie Sztumu i Łęczycy²⁵.

Pozostając w obszarze spójnego zespołu urbanistycznego, należy wspomnieć o modelowym budynku dzisiejszego Urzędu Miasta autorstwa Wacława Rembiszewskiego²⁶ (il. 11). Obiekt, pierwotnie przeznaczony na potrzeby lokalnych władz partyjnych, reprezentuje spokojny, klasycyzujący styl z właściwym dla socrealizmu rygiem geometryzacji. Zwarta, dwuskrzydłowa bryła przepełniona jest elementami narodowymi architektury polskiego socrealizmu: do wejścia prowadzą reprezentacyjne schody, fasadę zdobią charakterystyczne pilastry w przyziemiu i rytmizujące lizeny na wyższej kondygnacji. Estetyka bazująca na klasycznych formach w myśl dogmatów

²⁵ Budynek Starostwa Powiatowego w Sztumie oraz Łęczycy w formach przypominają założenia powstałe na terenie Pruszczu Gdańskiego – siedzibę Urzędu Miasta oraz Starostwa Powiatowego. Architekt sztumskiego obiektu w fasadzie zastosował rozwiązania wpływające na harmonijny i uporządkowany odbiór elewacji. Podobnie jest w przypadku obiektu w Łęczycy, gdzie również dominują symetryczne, geometryzujące formy w fasadzie. Zob. zdjęcia archiwalne budynku Starostwa Powiatowego w Sztumie (dawniej Komitetu Powiatowego PZPR): <http://www.marienburg.pl/wiewtopic.php?t=6987> [dostęp: 1.02.2024], oraz budynku Starostwa Powiatowego w Łęczycy (dawniej Komitetu Powiatowego PZPR), <https://plock.ap.gov.pl/index.php/2022/06/07/wystawa-wirtualna-leczyca-dawna-i-zapomniana/> [dostęp: 1.02.2024].

²⁶ Referat Planowania i Rozwoju Urzędu Miasta Pruszcz Gdański. Karta adresowa zabytku nieruchomego miasta Pruszcz Gdański, opracowanie T. Błyskosz.

Il. 11. Urząd Miasta w Pruszczu Gdańskim, rys. Hanna Skoworotko

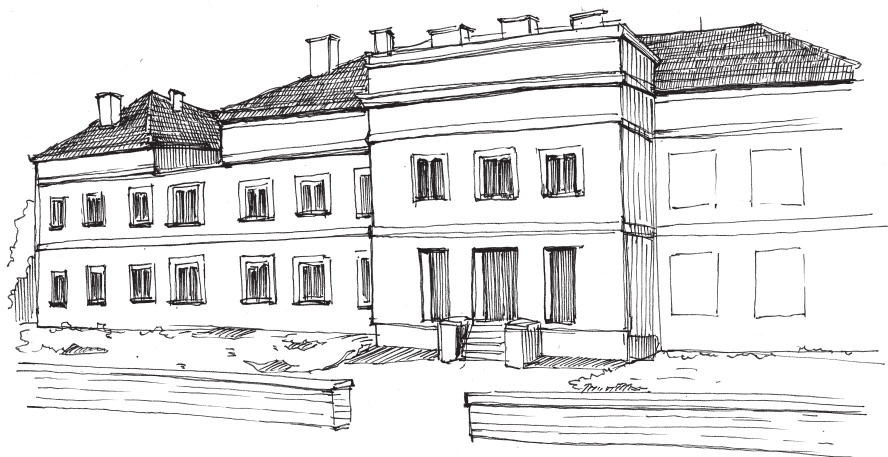
Z zasobu Archiwum Referatu Ekspozycji i Dziedzictwa Kulturowego Urzędu Miasta Pruszcz Gdański.

socrealizmu uznawana była za najbardziej przystępną dla mas. Sam prezydent Bierut przy okazji głoszenia Sześćoletniego Planu Odbudowy Warszawy podkreślał, że ówczesne budownictwo miało być czytelne dla każdego²⁷. Do istotnych inwestycji tego czasu należał także budynek klubu oficerskiego, obecnie siedziba Krajowego Ośrodka Wsparcia Rolnictwa w Pruszczu Gdańskim, mieszcząca się przy ulicy Powstańców Warszawy 28. W dwukondygnacyjnym obiekcie, o rozległej i symetrycznej bryle, na szeroką skalę wykorzystano wzorcowe formy narodowe, m.in: attyki i boniowania. W centralnym punkcie fasady znajduje się wejście w obrębie płaskiego, nieznacznie wystającego przed lico ryzalitu zwieńczonego łukiem.

Kolejnym przykładem pruszczyńskiego socrealizmu modelowo prezentującego formy narodowe jest siedziba Komendy Milicji Obywatelskiej przy ulicy Wita Stwosza 4, gdzie obecnie mieści się Komenda Powiatowa Policji (il. 12). W harmonijnej fasadzie widoczne są wyraźne nawiązania do architektury historycznej – fryzy i obramienia okienne podkreślają przenikanie się linii pionowych i poziomych.

Na przestrzeni zaledwie dwudziestu lat dwa systemy totalitarne, które dążyły do odcisnięcia piętna na wszystkich aspektach życia zawładniętych przez nich społeczeństw, nie pozostały obojętne na działania architektoniczne. Idee głoszone przez czołowych niemieckich architektów początku XX w. wpisywały się w myśl „Blut und Boden” – nawiązywania formy do tradycji architektury danego regionu

²⁷ B. Gondek, *Pruszcz Gdański na socrealistycznej wystawie w Zachęcie*, <http://strefahistorii.pl/article/5680-.pruszcz-gdanski-na-socrealistycznej-wystawie-w-zachecie> [dostęp: 1.07.2023].

Il. 12. Komenda Powiatowa Policji w Pruszczy Gdańskim, rys. Hanna Skoworotko

Z zasobu Archiwum Referatu Ekspozycji i Dziedzictwa Kulturowego Urzędu Miasta Pruszczy Gdański.

przy jednoczesnym odrzuceniu eklektycznej formuły okresu wilhelmińskiego oraz modernistycznych idei architektonicznych Bauhausu, który pozostawał w kontrze do tradycyjnych form regionu. Dochodziło zatem do zawłaszczania, nie zaś kreowania struktur nowej szlachty, co stanowiło skrajnie odmienne działanie względem okresu socrealistycznego. Zestawienie i analiza obiektów ukazuje zasadniczą różnicę dwóch doktryn: podczas gdy hitlerowcy skupiali się na użytkowej funkcji obiektów, jego ideologicznym wymiarze ukazania czystości tradycji niemieckiej, architektura stalinowska wskazuje na zdecydowane starania kreowania nowej rzeczywistości poprzez infrastrukturę władzy. Okres ten nadal nie wnosi nowatorskich rozwiązań w architekturze, lecz powiela rozwiązania stylistyczne wykorzystywane na szeroką skalę w minionych epokach.

Warto zwrócić uwagę, że o ile sztandarowe realizacje nazistowskie na terenie Pruszcza i powiatu gdańskiego skierowane były na zaspokojenie potrzeb przeciętnego mieszkańca (z wyjątkiem obiektów służących lokalnie NSDAP w Suchym Dębnie i Pruszczy Gdańskim), o tyle przedsięwzięcia budowlane z okresu stalinizmu podyktowane były w większości koniecznością wykreowania przestrzeni niezbędnej nowej władzy.

Bibliografia

- Czapelski M., *Architektura polskiego socrealizmu w Zachęcie*, Warszawa 2016.
- Czyżewski A., *Trzewia lewiatana. Miasta-ogrody i narodziny przedmieścia kulturalnego*, Warszawa 2009.
- Darré R.W., *Neuadel aus Blut und Boden*, München 1930.
- Hoffmann W., *Kronika wsi Pruszcz w powiecie Gdańskie Wyżyny*, tłum. M. Kozłow, Pruszcz Gdański 2012.
- Kozłow M., *Das Alltagsleben der polnischen Bevölkerung in der Freien Stadt Danzig 1920–1939*, Zürich 1994.
- Łukaszewicz D., *Życie codzienne w Królestwie Prus w latach 1701–1933*, Warszawa 2020.
- Troost G., *Das Bauen im Neuen Reich*, Bd. 2, Bayreuth 1943.
- Zirkwitz V., *Die bauliche Entwicklung der Dorfkirche von der Ordenszeit bis zur Gegenwart im Gebiet des ehemaligen Freistaates Danzig unter besonderer Berücksichtigung der Kirchen der Danziger Höhe und Niederung*, Danzig 1940.

Prasa

- Czerniakowska M., *Jan Uphagen, (1731–1802) bibliofil i miłośnik nauk przyrodniczych*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” 2002, nr 47/2.
- Gondek B., *Anielskie chóry gdańszczanina*, „Więści Pruszcza” 2015, nr 34.
- Rozmarnowska K., *Z działalności dziewiętnastowiecznych gdańskich towarzystw upiększania miasta*, „Wiadomości Konserwatorskie” 2004, nr 16.
- Staręga M., *Przekształcenia gdańskich obiektów zabytkowych w pierwszej połowie XIX w. w kontekście rodzącej się myśli konserwatorskiej*, „Porta Aurea” 2018, nr 17.
- Załęska-Kaczko J., *Nawiązania do tradycji budownictwa wiejskiego w architekturze Wolnego Miasta Gdańska w dobie narodowego socjalizmu*, „Porta Aurea” 2021, nr 20.

Źródła internetowe

- Gondek B., *Pruszcz Gdański na socrealistycznej wystawie w Zachęcie*, <http://strefahistorii.pl/article/5680-.pruszcz-gdanski-na-socrealistycznej-wystawie-w-zachecie> [dostęp: 1.07.2023].
- https://digital.zlb.de/viewer/image/14688302_1929/733/ [dostęp: 1.07.2023].
- „Die Denkmalpflege”, https://www.digizeitschriften.de/id/523137273_0006%7Clog1?tify=%7B%22pages%22%3A%5B45%5D%2C%22pan%22%3A%7B%22x%22%3A0.459%2C%22y%22%3A0.356%7D%2C%22view%22%3A%22info%22%2C%22zoom%22%3A0.811%7D&origin=%2Fsearch%3Ffilter%255BZeitschriften%255D%255B1%255D%3D523137273%257CLOG_0000%26filter%255BObjektyp%255D%255B1%255D%3Dvolume [dostęp: 1.07.2023].
- Heimatschutz-Stil. Anmerkungen zu einem Stilphänomen in der Architektur der Jahrhundertwende, <https://www.grin.com/document/96815> [dostęp: 1.07.2023].

Streszczenie

Autorzy artykułu ukazują nieopisany dotąd fenomen ideowo-budowlany, mający miejsce na terenie powiatu gdańskiego i Pruszcza Gdańskiego. Wspomniany region był w latach w latach 1920–1956 poligonem doświadczalnym dla modelowych założeń architektonicznych III Rzeszy i socrealizmu, stworzonych w celu implementowania ich na tereny podmiejskie. W publikacji autorzy wskazują szereg obiektów, które w dotychczasowych badaniach tzw. architektury niechcianej na terenie Wolnego Miasta Gdańska i Pomorza, były traktowane marginalnie lub pomijane, nadając im właściwy kontekst znaczeniowy. Ponadto w artykule znajdują się szczegółowe opracowania form architektonicznych będących nawiązaniem do tradycji danego regionu, a także ich funkcji użytkowej dla dwóch omawianych doktryn.

Słowa kluczowe: architektura niechciana, Pruszcz Gdański, powiat gdański, architektura III Rzeszy, socrealizm

Summary

The unwanted architecture in the Gdańsk County and Pruszcz Gdański 1920 to 1956

The authors of the article reveal a hitherto undescribed ideological and construction phenomenon taking place in the Gdańsk County and Pruszcz Gdański. From 1920 to 1956, this region served as a testing ground for model architectural assumptions of the Third Reich and Socialist Realism, intended for implementation in suburban areas. In the publication, the authors highlight a number of objects that, in previous studies of the so-called “unwanted architecture” in the territory of the Free City of Gdańsk and Pomerania, were either ignored or treated marginally, now giving them the proper contextual significance. Moreover, the article includes detailed studies of architectural forms that are a reference to the traditions of the region, as well as their utilitarian function for the two doctrines discussed.

Keywords: unwanted architecture, Pruszcz Gdański, Gdańsk County, architecture of the Third Reich, socialist realism